

1919 tööd alustanud Tartu rahvuslikoolis oli suur puudus pädevatest õppejõududest, seetõttu hakati neid kutsuma naabermaadest. Soomest saadi seitse õpetlast. Helsinkist Tallinna sõitis esimesena **Lauri Kettunen**, teisena **Johannes Gabriel Granö** (1882—1956). Neile järgnesid **A. M. Tallgren**, **A. R. Cederberg**, **Kaarlo Teräsruori**, **Kalle Väisälä** ja **Ilmari Manninen**. «Meil oli seal /Eestis/ väga tore ning me vedasime alati ühte köit,» meenutas Granö hiljem (1951) seda ajajärku. «Oli õige tähelepanuväärne, et me kõik usaldasime minna Eestisse sellises olukorras, mina koos perekonnaga. Meie sinna tulles võideldi veel /Eesti/ piiridel ja /Nõukogude Venemaa/ rahuläbirääkimised Soomega peeti meie seal olles. /Helsinki/ ülikooli vanemad härrad pahandasid meie minneku üle,» meenutab Granö samas. Nõukogude Venemaa — Soome rahuläbirääkimiste ajal Tartus sõitsid J. K. Paasikivi, V. Tanner jt. Granö juurde Tartu lähedasse mõisa, kus teadlasel oli käsil Altai-raamatu kirjutamine, ning palusid teda läbirääkimistele tõlgiks. Granö keeldus sellest aust, tuues põhjuseks vene keele mitteküllaldast tundmist. Tegelikult tahtis ta aga rahus oma pooleliolevat tööd jätkata.

Tollal 37-aastane, suurte uurijakogemustega ning mitmete keelte tundjana oli Granö sobivaim mees geograafia-õppejõu kohale. Ta oli läbinud kümneid tuhandeid kilomeetreid Aasias ning kirjutanud palju töid arheoloogia, glatsioloogia, geomorfoloogia, botaanika ja etnogeograafia alalt. Ta kirjutas oma töid erinevates keeltes. Ta valdas peale soome ja rootsi keele veel vene, saksa ja prantsuse keelt ning sai hakkama tatari, kasahhi ja eesti keelega. Viimase kohta oli ta algetadmised saanud oma Mongoolia-teejuhilt Karl Vekilt (vt. «Edasi» nr. 294 24. dets. 1987). 1920 hakkaski Granö loenguid pidama eesti keeles. Ta on ise meenutanud, et pidas loenguid «alati ilma paberiteta». Keele kohta on säilinud järgmised Granö eesti-keelsed märkmed:

«1) Kas mina Eesti rahva jaoks siin või Eesti rahvas minu jaoks?

2) Kas pean mina Eesti keele ära õppima või peab Eesti noorsugu minu keele ära õppima?

Vastus selge: Ma pean ennast selles suhtes ohverdama, et minu tööst oleks võimalikult suur kasu.

Ja tõepoolest: Kuidas suudaksin mina a) seminariharjutusi juhatada, b) aineid hästi lugeda jne.

Mujal on ka nõnda lugu: Inglismaal ei loe professorid saksa keeles või Saksamaal prantsuse keeles. Ka Rootsis mitte eesti keeles. Mõõduandev on rahvas, mis tahab elada, mitte kui suur see rahvas on.»

Tähtsamad kohad selles kreedos on tema enda poolt alla kriipsutatud.

Tartus töötatud väheste aastate (ametlikult 1919—1923, te-

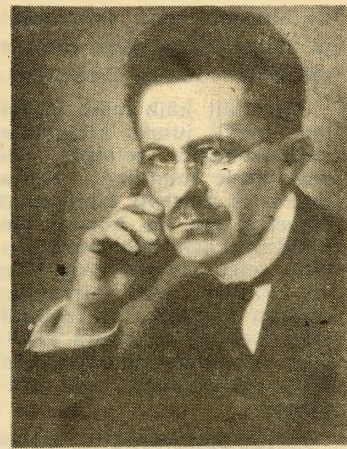
Eesti rahvusliku maateaduse algusaastaist

gelikult aastani 1922) jõudis J. G. Granö rajada geograafia kabineti, mis sai hiljem instituudi õigused, olla «Acta et Commentationes Universitatis Tartuenssis» esimeseks toimetajaks, Kodu-uurimise Toimkonna ja Tartu Linna Uurimise Toimkonna (rajatud Granö poolt talvel 1922/1923) esimeheks ning maastikuteadusliku uurimissuuna rajajaks. Temalt ilmusid põhjanevad tööd «Eesti maastikulised üksused» (1922), «Maastikuteaduse ülesanded ja maastike vormide süsteem» (1924) ning «Ümbrus maateaduse uurimis-esemenä» (1924). J. G. Granö juhatas kevadisi liiklusvaatlusi Tartus ja ka suviseid väliuurimisi linnas ja Eesti kihelkondades. Suurt tööd tuli teha eestikeelse teadustermiinoloogia komisjonis, kuhu peale Granö kuulusid veel eesti keele lektor J. V. Veski, geograafia kabineti assistent August Mieler (1873—1932) ning mõned kooliõpetajatenä töötavad Granö õpilased. Kcos käidi kaks korda nädalas.

J. G. Granö ajal oli maateadus saavutanud Tartu ülikoolis keskse kohta. «Minu instituut on saanud eraldi Kodu-uurimise Toimkonna (3 ruumi), kus toimetatakse suurt teost «Eesti», mille kihelkondade käsitlused tulevad küllaltki üksikasjalikud (saadan sulle äratrükina ilmunud «kihelkonna musterkirjelduse», mis käsitleb Palamuse kihelkonda), kuna nad tuginevad üliõpilaste mõõdunudsuviste uurimistele,» kirjutas Granö sõbrale Soome 2. veebruaril 1922. «Kui on sattunud sellist toimingut organiseerima, siis ei clegi nii kerge minna ütlemä: «Nüüd panen pildid kotti ja lähen ära»,» märgib ta samas. Lõplik Tartust lahkumine tuli järgmisel aastal, 14. mail 1923 pidas J. G. Granö jumalajätutuloengu, selle refereeringu «Maastik ja ümbrus» avaldas ajakirjas «Loodus» (Tartu 1923, nr. 6) üks tema õpilasi Edgar Kant (1902—1978).

Lahkumisel andis Granö tegevusjuhendeid järgmiseks 1923/24. õppeaastaks. Ta ei soovitanud kutsuda uut professorit välismaalt, sest «9/10 sarnastest meestest ei ole kohased». Et Granö oli ka suviti Eestis töötanud, küsis ta: «Kas nad /välismaa professorid/ oleksid nõus oma suved siin töötama?» Nii peabki ta «ettevaatuse pärast» õigeks jätta prfessuur üheks aastaks lah-tiseks, sest geograafia professuuri «ülesandeks on mitte ainult rahvusvahelise teaduse edendamine, vaid kõigepealt ja iseäranis kodumaa looduse käsitlemine ja selgitamine kä-sikäes loodusteaduste edustajatega /esindajatega/». Tema arvates pole peamiseks see, et «keegi loeb semestri jooksul», vaid see, et «siin saab olema inimene, kes võib ja tahab oma jõu pühendada just kodumaa geograafilisele uurimisele». Õppetegevuse eesmärk on kasvutada selliseid teadusmehi ja kooliõpetajaid, kes oskavad midagi eelnimetatud alal ära teha. Järgnesid praktilised juhised üld- ja eriainete kohta. Nende kohaselt tuli järgmisel õppeaastal lugeda matemaatilist geograafiat, okeanograafiat ja antropoloogiat kindla tundide arvuga,

uutele üliõpilastele aga botaanika ja zoologia põhikursusi. Praktikumide läbiviimiseks soovitab ta assistent A. Miele-rit ning ajutise abijõuna E. Kanti. Kabinetti peaksid juhendama zooloog J. Piiper ja geoloog H. Bekker, suvel aga A. Mieler. Eesti pinnavormide ja kihelkondade uurijana silma paistnud ning esimese

□ Johannes Gabriel Granö

□ Mihály Haltenberger

estlasena geograafia magist-riks (1923) saanud Jaan Rumma (1887—1926) pidi üle võtma kodu-uurimistöö juhendamise ning geograafia õppemetoodika ja seminariharjutuste läbiviimise. Granö loodab, et järgnevalt saavad magistriteks ka teised tema paremad õpilased. Lõpuks märgib ta, et kuigi maateaduse alal on veel vähe ära tehtud, peaks suund olema õige. «Kahju oleks, kui sihid muutuksid, kui kodumaa uurimine ja eesti kultuuri arendamine ei leiaks vastutulekut tulevikus.»

J. G. Granö pioneeritööd Eesti Vabariigi Ülikoolis jätkas teise hõimurahva esindaja Mihály Haltenberger, kes töötas geograafia kabineti juhatajana ja professorina aastail 1924—1926.

Mihály (saksapäraselt Michael) Haltenberger sündis 2. septembril 1888 Slovakkias Kassa (saksa keeles Kaschau) linnas, mis alates 1918 kannab ametlikult slovakeelse nime Košice. Lõpetanud seal kohaliku gümnaasiumi, astus M. Haltenberger 1906 Budapesti ülikooli. Õppis seal geoloogiat ja maateadust silmapaistva teadlase ja Hiina-uurija Lajos von Lóczy (1849—1920) juures. Aastail 1908—1910 järgnesid õpingud Saksamaal Greifswaldis. Seal olid Haltenbergeri õpetajateks Tartus sündinud, hiljem professorina Baselis ja Greifswaldis töötanud Gustav

Braun (1881—1940) ning M. Friedrichsen. Greifswaldis omandas M. Haltenberger 1911 doktori kraadi.

M. Haltenberger oli laia profiiliga õpetlane, kes töötas peale oma põhieriala geomorfoloogia veel kartograafia, asustus-, liiklus- ja regionaal-geograafia alal. Enne Eestisse tulekut ilmus tal mitu ungari- ja saksakeelset raamatut ning hulgaliselt artikleid teadusväljaannetes. Tema tööd tuginevad suuresti väliuurimistele ja vaatlustele. Juba üliõpilasena oli ta koos L. Lóczyga teinud uurimisi Itaalia ja Schweizi Alpides. 1912—1913 töötas ta stipendiaadina Ameerikas kuulsal geomorfoloogil W. M. Davise (1850—1934) juures.

Geograafia õppetool oli vakantne veel kevadsemestril 1924. Vaid magister J. Rumma luges kolm korda nädalas üldgeograafiat. Sama aasta sügisel alustas Haltenberger saksakeelsete loengute ja seminari-dega Eurcopa maadeadusest. Järgmisel semestril tulid juurde veel kartograafia praktikumid ning seminariharjutused üldgeograafiast ja kodumaa uurimisest. Sügissemestril 1925 luges Haltenberger veel üldgeograafiat ja Ameerika Ühendriikide majandusgeograafiat, viis läbi kartograafia praktikume ja üldgeograafia seminare. Esimene poolaasta 1926 oli pühendatud antropogeograafia ja Eesti maateaduse loengukursustele, kartograafia praktikumidele, üldgeograafia ja kodu-uurimise seminariharjutustele. Sügissemestril 1926 loeb Haltenberger erigeograafiat ja viib läbi üldgeograafia seminare. Samas alustab cand. rer. nat. A. Mieler üldgeograafia loengute ja kartograafia praktikumiga. 1. detsembril 1926 sai õppeülesandetäitjaks A. Tammekann, kes oli omandanud Tartu ülikoolis magistri (1923) ja Helsinki ülikoolis litsentsiaadi kraadi (1926). Samal aastal lahkus ootamatu surma läbi loetustandev geograaf J. Rumma, kes oli jõudnud toimetada koguteose «Eesti» köited «Tartumaa» (ilmus 1925) ja «Võrumaa» (1926) ning kirjutada osi «Setumaa» jaoks. Magistritööd oli hakanud tegema E. Kant, keda J. G. Granö pidas harukordselt andekaks meheks, oma kõige väljapaistvamaks õpilaseks. E. Kant uuris tollal Tartu linna. Teisi Eesti linnu oli hakanud uurima Erik Pipenberg (sünd. 1897). Töö lühiajalisuse ja eelteadmiste puudumise tõttu ei õppinud Haltenberger ära eesti keelt. Teda abistas eesti- ja venekeelse kirjandusega töötamisel E. Pipenberg. Ka statistilise materjali töötlemisel ja tööde korrigeerimisel oli Haltenbergeril abiks Pipenberg.

Haltenberger tegeles intensiivselt teadustööga. Tema initsiatiivil ja juhtimisel pandi alus geograafia-alastele publikatsioonidele («Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici»). Selles põhiliselt saksakeelses sarjas (mõned tööd olid ka inglise ja eesti keeles) ilmus aastail 1925—1943 kakskümmend viis numbrit, nende hulgas mitu mahukat uurimust. Haltenbergeri lahkumisel Tartust oli publikatsioonidesarjas ilmunud 15 numbrit, kokku umbes 480 lehekülge. Üle poole mahust moodustasid Haltenbergeri enda uurimused. Muudest olid esindatud J. Rumma kokkuvõtlik käsitlus kodu-uurimisest Eestis (17 lk.), A. Mieleri uurimus Emajõe suud-

me ja Piirissaare arengust 1682—1900 (üle 20 lk.), A. Tammekannu monograafia Kirde-Eesti rannikulavamaast (üle 160 lk.) ning E. Pipenbergi linnamorfoloogiline skits sadamalinnast Pärnust (20 lk.).

Eesti geograafilisel uurimisel tegi Haltenberger tänuväärt tööd. Sissejuhatavalt võttis ta käsile Baltikumi geograafilise asendi küsimuse. Uurinud nii Läänemere provintside (Eesti-, Liivi- ja Kuramaa) kui ka Balti riikide (Eesti, Läti ja Leedu) loodusgeograafilisi, etnograafilisi ja kultuurilisi, majanduslikke, asustus- ja poliitilisi-geograafilisi olusid, jõudis Haltenberger järeldusele, et Ida-, Kesk- ja Põhja-Euroopa piirivööndis asuvatel Eestil ja Lätil on kõige enam ühist Põhja-Euroopaga, kuna Leedul seevastu on tugevad ühisjooned Kesk-Euroopaga. Järgnevas ingliskeelses töös annab Haltenberger kontsentreeritud ülevaate geograafilisest uurimistööst Eestis. Sellele järgnevad tööd käsitlevad Eesti Vabariigi linnade majandusgeograafilist iseloomu ning kaardistustööd Eestis. Sarja põhitöö (nr. 6—10) on aga «Eesti geograafia» («Landeskunde von Eesti»). Juba pealkirjast selgub, et autor kasutab ka saksa keeles riigi nimenä Eestil, mitte Estland. Viimase all mõistab ta endist Eestimaa kubermangu. Tollal, Eesti Vabariigi algusaastail, oli selline vahetegemine lühike ajaperspektiivi tõttu ka mõistetav. Ka muude kohanime puhul eelistatakse eestikeelseid. Monograafia loodusgeograafilises osas käsitletakse pinnamoodi, hüdrograafiat, kliimat ja taimkatet. Rahvastiku osas vaadeldakse paigutuse, koosseisu ja arenguloo küsimusi. Üle poole tööst hõlmab majanduse geograafiline käsitelu. Sinna kuuluvad majandusruum, inimene majandustegurina ning erinevad majanduselu ilmingud — maaviljelus, karjandus, metsa- ja mäemajandus, tööstus, liiklus ja kaubandus. Asustuse juures analüüsib Haltenberger asustusala, maaasustuse vorme ja linnu. Töö lõpus iseloomustatakse Eesti geopoliitilisi tegureid — riigi kuju, suurust, asendit ja piire. Viidatud on seejuures ka Haltenbergeri samal aastal (1926) Philadelphias ilmunud tööle Euroopa riikide poliitilisi-geograafilistest tüüpidest.

Nii cili ka Haltenberger lühikese aja jooksul teinud Eesti kohta suure töö. Jätkama pidi seda juba eesti soost maateadlased. «Eesti toimekas usinus leiab kodumaa uurimise alal eest rikka puutumatu pinnase ning ta peab tasa tegema selle, mis varasematel aegadel tegemata on jäänud,» kirjutas Haltenberger.

Mihály Haltenbergeri edasise elu kohta on vähe teateid. Umbes paarkümmend aastat oli ta seotud õppe- ja teadustegevusega Budapesti kõrgkoolides, seejärel siirdus vanaduspuhkusele. 1971 külastas teda Budapestis E. Kanti, E. Markuse ja A. Tammekannu õpilane Endel Varep (1915—1988). Vaatamata juba üsna halvale tervisele osutas professor siirast huvi Eesti, eriti Tartu linna ja ülikooli vastu ning oli tõsiselt rõõmus meie rahva edusammude üle. Prof. Haltenberger suri Budapestis 4. veebruaril 1972.

Nii need kaks välismaalast — Johannes Gabriel Granö ja Mihály Haltenberger — panid aluse Eestimaa uurimisele ja maateadlaste koolitamisele, andsid oma internatsionaalse panuse eesti rahvusliku teaduse ja kultuuri arengusse.